

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

В.М.Ричка*

ВІЗАНТІЙСЬКІ ПОХОДИ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА**

З'ясовується історичне значення походів київських князів на Візантію, які під мурами Царгорода відкрили себе невмирущою «грецькою славою». Простежується осмислення цієї спадщини на заламах історичної пам'яті наступних поколінь, її вплив на формування культурно-політичних ідентичностей східнослов'янських народів та вибір шляхів їх цивілізаційного розвитку.

Походи перших київських князів на Царгород кінця IX – початку X ст. у науковій літературі зазвичай потрактовуються як воєнне авантюрицтво, викликане надміром сил молодій Давньоруській державі. Проте внутрішні мотиви зовнішньополітичних акцій Русі, утім як і інших сусідніх із Візантійською імперією варварських народів, обумовлювалися, на мою думку, не тільки й не стільки грабіжницькими чи торговельно-економічними інтересами, а були викликані передусім ідейними спонуканнями. Для молодих державних утворень середньовічної Європи, зокрема слов'янських, Романія – Візантія уявлялася втіленням «царства Божого» на землі. Ворогуючи з нею вони тим часом і гадки не мали заперечувати її єдино можливу у цьому світі легітимність, а ставилися до неї з глибокою повагою і задрістю¹. Не випадково, либонь, укладачі «Повісті временних літ» – цієї пам'ятки старокиївського літописання початку XII ст. – намагалися будь-що

«пов'язати ранню руську історію з історією імперії, часто навіть залучаючи до свого викладу події, які безпосередньо не стосувалися Русі (початок правління Михаїла (852 р.), війна імператора Михаїла з болгарями (858 р.), початок правління Василя (868 р.), правління імператорів Лева та Олександра (887 р.), війна імператора Лева з болгарями (902 р.), але створювали ілюзію пов'язаності двох історій. У часи написання літопису, коли Візантія була єдиною імперією і єдиним православним царством у відомому світі, таке долучення витоків держави до слави, блиску й авторитету Константинополя важило багато»².

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: wolr@ukr.net

** В основі статті доповідь, виголошена на засіданні вченої ради Інституту історії України НАНУ 24 березня 2011 р.

¹ Аверинцев С. С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир. – 1988. – №7. – С.214.

² Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.31.

Константинополь, або як шанобливо величали у середньовічному слов'янському світі це місто – Царгород, виступаючи міфологізованим локусом царської і церковної влади, був тим епічним центром, навколо якого циклізувалися сюжети на тему державно-конфесійного облаштування *Slavia Orthodoxa*³. У цьому зв'язку вельми претензійною є літописна оповідь про початки Києва, з якого, власне, і виходить історія Русі. Засадничою для середньовічних творців епонімічного міфу про легендарного полянського князя Кия була міфологема шляху – подорожі останнього до Царгорода. Заперечуючи «низьке» походження Кия, якого сучасники нашого книжника вважали човнярем-перевізником на Дніпрі, літописець, натомість, стверджував:

«Аще бо бы перевозникъ Кий то не бы ходил *Царюгороду* (тут і далі курсив мій – *В.Р.*); но се Кий княжаше в родѣ своемъ приходявши ему ко царю яко же сказаютъ яко велику честь приялъ от царя при которомъ приходивъ царю»⁴.

Таке пов'язання виникнення стольного граду Русі та її правлячої династії узами співпричетності до візантійського імператорського дому мало обґрунтувати думку про те, що «народження» Київської держави сталося нібито з благословення володаря царгородського престолу – беззаперечного суверена всієї християнської ойкумени.

Цій же меті, вважаю, цілком підпорядковано літописну статтю 852 р., якою відкривається датована частина «Повісті временних літ»:

«В лето 6360 индикта 15 день наченши Михаилу царствовати нача ся прозывати Руска земля о семь бо увидѣ хомъ яко при семь цари *приходиша Русь на Царьгородъ* яко же пишется в летописаньи гречьстемъ темже отселе почнем и числа положимъ...»⁵.

Виправа на Константинополь, освячена, що найголовніше, її фіксацією у грецьких хроніках, уявлялася старокиївському книжникові своєрідним актом «визнання» Русі на міжнародній арені, а відтак, і висхідною точкою відліку «історичних фактів», вартих включення до традиційної космологічної картини світу⁶. Опис походу русі на Царгород, що відбувся у червні 860 р.⁷ за імператора Михаїла III, міститься в доповненнях до «Хроніки» Георгія Амартола⁸. Цю оповідь було перенесено до «Повісті временних літ» (нею заповнена літописна стаття 866 р.) із так званого Початкового літописного зводу, куди, своєю чергою, вона потрапила через посередництво створеного на Русі «Хронографа за великим

³ Чекова И. Художественное время и пространство в летописном повествовании о княгине Ольге в Царьграде // *Годишник на Софійския университет «Св.Климент Охридски»: Факультет по славянски филологии: Литературознание*. – 1993. – Т.86. – Кн.2. – С.13.

⁴ Лаврентьевская летопись. – Вып.1: Повесть временных лет // *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т.1. – Стб.10.

⁵ Там же. – Стб.17–18.

⁶ Петрухин В.Я. Легендарная история Руси и космологическая традиция // *Механизмы культуры*. – Москва, 1990. – С.103–104.

⁷ Джерелознавче обґрунтування цієї дати див.: *Vasiliev A.A. The Russian Attack on Constantinople in 860*. – Cambridge, 1946.

⁸ Див.: *Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь*. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920 [репринт: *Die Chronik des Georgios Hamartolos*. – München, 1972] – С.511.

викладом»⁹. У Новгородському Першому літописі, де збереглися нашарування Початкового літопису, про збройну виправу Аскольда на Константинополь не згадується¹⁰. Не було імен Аскольда й Діра – гаданих призвідців походу русі на Царгород – також і у грецькому тексті твору Амартола¹¹. Вони внесені в текст однієї з груп пізніх списків «Хроніки» з літопису через посередництво «Літописця еллінського й римського», за якими В.Істрін і підготував до видання закінчення «Хроніки» Георгія Амартола¹².

Візантійський патріарх Фотій, який був свідком облоги Царгорода варварами «з півночі», також не знав імен їхніх вождів. Йому русь уявлялася народом «неславним», якого ромеї навіть і не вважали за народ. До походу на Візантію він був «незвісний – та здобув ім'я, незначний – та став славним, зневажений і бідний – та дійшов високого становища»¹³. Отже, так само як і для старокиївського книжника, для константинопольського патріарха напад русі в 860 р. на візантійську столицю означав легітимізацію Русі на тогочасній міжнародній арені. Однак сам цей акт «дипломатичного визнання»¹⁴ отримав, як слушно зауважив В.Петрухін, принципово відмінну оцінку у Візантії та Русі:

«Для Візантії рос – варварський народ, нашествя якого актуалізують есхатологічні пророцтва; для Русі ж поява її імені у грецьких хроніках рівнозначно включенню до всесвітньої історії. Так “далекій” і “незвісний” народ знайшов своє ім'я під стінами Константинополя»¹⁵.

Періодичні походи перших руських князів на Царгород були продиктовані необхідністю вибороти визнання Русі у християнському світі, показати Візантії, мовлячи словами патріарха Фотія, «силу своєї руки» та, у такий спосіб, «славним іменем вкритись». Саме такими були, як уявляється, внутрішні мотиви, що спонукали й князя Олега (882–912 рр.) вирушити у похід на Царгород. Крім професійних вояків, до цієї акції київський «уряд» залучив і народне ополчення, яке рекрутувалося з усіх підвладних та союзних йому слов'янських і неслов'янських племен. Коли руська армада наблизилася до столиці Візантійської імперії, ромеї, як сповіщає літописець:

«Убо яшася и реща выславше ко Ольгови не погублеи града имемь ся подать якоже хоцещи. и оустави Олегь воя: И вынесоша ємоу брашно и вино и не приа его. бє бо оустроєно со отравою. и оубояшася Греции. и реща несть се Олегь. но святыи Дмитрией послань на ны от Бога»¹⁶.

⁹ Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. – Ленинград, 1974. – Т.28. – С.19; *Его же*. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. – 1992. – №2. – С.55.

¹⁰ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106–107.

¹¹ Тернавский Ф. Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в Древней Руси. – К., 1875. – Вып.1. – С.108–109.

¹² Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С.147–159.

¹³ Цит. за: Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка). – Л., 1895. – Т.ХІ. – С.23–24. Порівн.: Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople // *Dumbarton Oaks Studies*. – Cambridge, 1958. – Vol.3. – P.83–84.

¹⁴ Визначення А.Сахарова. Його інтерпретацію подій 860 р. див.: Сахаров А.Н. «Дипломатическое признание» Древней Руси (860 г.) // Вопросы истории. – 1976. – №6. – С.33–64; *Его же*. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980. – С.57–59.

¹⁵ Петрухин В.Я. Легендарная история Руси и космологическая традиция. – С.105.

¹⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.30.

Св.Димитрій, культ якого у Візантійській імперії досяг найвищого розквіту за Македонської династії (867–1015 рр.), ушановувався не тільки як мученик за віру і цілитель, а насамперед як захисник і небесний покровитель Солуні. У своїх посмертних чудесах солунський воїтель не раз рятував другу візантійську столицю від нашествия полчищ слов'ян та аварів. Через посередництво Кирила (Костянтина) і Мефодія культ цього святого було перенесено на слов'янський ґрунт. Особливу популярність він здобув серед південних слов'ян, зокрема болгар, а від XI–XII ст. стрімко поширився й на Русі¹⁷. Болгарська дослідниця В.Тішкова-Заїмова вбачає в ототожненні «Повістю временних літ» київського князя Олега зі св.Димитрієм одне з найбільш ранніх свідчень сприйняття Руссю ідеї покровительства над нею солунського святого, що, на її думку, надавало тут цьому культу антивізантійського забарвлення¹⁸. Іншим дослідникам уявлялося більш правдоподібним, що згадане ототожнення з'явилося в літопису з недомислу старокиївського книжника, який жив у суспільстві, якому ще бракувало християнської культурної традиції, чи стало наслідком фольклоризації реальної події – походу Олега на Солунь.

Уважаю, що наш літописець цілком обдуманно і свідомо порівнював руського князя-язичника Олега та християнського святого – градозаступника й охоронця всього ромейського царства. Тим самим він відводив Олегу таку ж саму функцію, що покладалася на св.Димитрія. Про це свідчить хрестоматійна оповідь «Повісті временних літ», в якій ідеться про те, як, залишаючи столицю Візантійської імперії, київський князь «повеси щит свої вь вратех показуа победу»¹⁹. Примітно, що свою перемогу завойовник Олег символічно позначив не ударом меча чи встромлянням списа у містичне «тіло» міста, що символізувало б наругу над ним, а вивісив на брамі свій щит – «щит миру»²⁰, який дарував охорону і захист. Таким чином київський володар сигналізував світу про те, що він приймає це святе місто під своє заступництво. Адже слово «победа» у давнину несло у собі ширший спектр значень, ніж сьогоденне «перемога» (похідним від нього, зокрема, є російське «победница», тобто «заступниця») ²¹. Отже, Олег шукав не війни з Візантією, а миру.

Чари захоплюючої оповіді старокиївського літописця про вивішування Олегом свого щита на брамі Царгорода виявилися настільки сильними, що у середньовічній і новочасній літературі міцно вкорінилася думка про те, що цей учинок князя був знаковим виявом перемоги його війська та принизливої капітуляції Царгорода. Так, у складеному в Києві на початку 1670-х рр. пер-

¹⁷ Бегунов Ю.К. Греко-славянская традиция почитания Дмитрия Солунского и русский духовный стих о нём // *Vyzantinoslavica*. – Т. XXXVI. – Fasc.2. – Prague, 1975. – P.149–153.

¹⁸ Тішкова-Заїмова В. Культът на св.Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византійското културно влияние в балканските и славянските страны // *Проблеми на балканската история и култура*. – София, 1979. – С.9–11.

¹⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб.32.

²⁰ Середньовічна практика вивішування таких «щитів миру» («Fridskioldr») відома за давньоскандинавськими сагами (див.: *Стрингольм А. Походы викингов*. – Санкт-Петербург, 2003). Натомість Г.Магнер доводить, що Олег вивісив на брамі Константинополя не бойовий щит, а щит-дошку з виписаним на ній текстом русько-візантійської угоди (див.: *Магнер Г.И. Щит Олега на воротах Константинополя // Вестник Удмуртского университета: История и филология*. – 2009. – Вып.2. – С.119–129.

²¹ Детальніше див.: *Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории*, 1998. – Москва, 1999. – С.143–144; *Его же. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*. – Москва, 2004. – С.152–157.

пошуму друкованому творі зі східноєвропейської історії «Синописі», авторство якого приписують професорові Києво-Могилянської колеґії, який згодом став архімандритом Печерського монастиря, Інокентієві Ґізелю, стверджується, що з Олевих часів «тоя ради вины, и потом его времени греки дань даяху российским княземъ»²².

Ілюстр.1

Ф.Бруні. Олег прибиває свій щит до воріт Царгорода (альбом «Очерки событий российской истории, сочиненные и гравированные профессором живописи Ф.Бруни», Санкт-Петербург, 1839 р.)

Ідея присутності щита Олега на брамі Царгорода довго будоражила уяву слов'янських книжників-історіографів, надихаючи їх на пошуки його слідів. Так, польський історіограф Мацей Стрийковський, який у складі посольства А.Тарновського у 1574–1575 рр. відвідав Османську імперію, стверджував, що бачив у Стамбулі на Ґалатських воротах зображення вершника, яке, на його думку, було списане з герба, котрий прикрашав давній Олегів щит²³. В іншому

²² Sinopsis, Kiev 1681. Facsimile mit einer Einleitung von H.Rothe. – Köln; Wien, 1983. – S.16.

²³

«A ten podobno herb albo scit, między inszymi dawnościami, tym kształtem jakiego dziś Moskiewski używa, jam sam tymi własnymi oczyma widział roku 1575, nad bramą Galatą przeciw Konstatinopolowi, po staroświecku malowany, wioząc się w bacie prosto od haków szubienice Wiśniewieckiego pod mury Galatские, gdzie kletki drewniane stoja, ale tę bramę teras zabudowano, tylko przedsię herb, na kształt Moskiewskiej pogoniej malowany, dobre znać»

(див.: *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz.III. – S.116*).

місці свого твору (за списком із колекції М.Карамзіна), М.Стрийковський додав, що під «гербом» Олега міститься грецький текст, в якому описувалися славетні справи Володимира Святого²⁴. У цих свідченнях «очевидця» – вченого польського хроніста – східнослов'янська еліта вбачала хвилюючу присутність Русі/Росії на берегах Босфору. Так, російський поет К.Рилев у своїй поезії «Олег Віщий» (1822 р.), зокрема, стверджував, що цей герой:

«[...] в трепет гордой Византии
И в память всем векам
Прибил свой щит с гербом России
К царьградским воротам»²⁵.

Грецькі джерела замовчували тріумф Олега. Його похід на Константинополь сучасна наука відносить до 911 р., яким і датується перша русько-візантійська мирна угода. Так званий «вічний мир» укладався греками на тридцять років. Саме такий строк віддаляв угоду Олега й виправу Ігоря 941 р. Не виключено, що тридцятилітній цикл і визначав систему ранніх літописних дат – цей реченець розділяє повідомлення «Повісті временних літ» про «початок» Руської землі (6360/852 р.), похід Олега й Ігоря на Київ (6390/882 р.) та угоду Олега з греками (6420/911 р.)²⁶.

Стосунки з Візантією для «варварських» народів тогочасного світу були, за визначенням Д.Оболенського, жаданою честю²⁷. Давньоруська державність, так само як і державності православних південних слов'ян, уявлялася стародавнім книжникам як похідне від Візантії, як результат переміщення звідти матеріальних цінностей, «трофеїв-дарів», царственої сили та влади²⁸. Прилучення до сакральних цінностей Царгорода й переміщення звідти до Києва якоїсь їх, бодай незначної, частини вивищувало державний статус Русі²⁹, принаймні в її власних очах. Ось чому візантійські походи київських князів кінця IX–X ст. були визначальним ритмом руських державотворчих процесів.

На відміну від свого діда й батька – Ігоря Старого та Святослава Славного – князь Володимир не ходив під мури Константинополя. Цю роботу зробили за нього 6 тис. варязьких найманців. Вони допомогли візантійському імператорові Василієві II придушити заколот його ворогів і виграти важливу битву у квітні 989 р. Корсунь (античний Херсонес на узбережжі Чорного моря) замінив Володимирові ідеальну ціль воєнних виправ перших руських князів – сам Царгород. Початок літописного опису походу Володимира на Корсунь до-

²⁴ Див.: Карамзин Н.М. История государства российского в 12-ти томах. – Москва, 1989. – Т.1. – С.258.

²⁵ Рылеев К.Ф. Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1934. – С.123.

²⁶ Петрухин В.Я. «Начало Русской земли» в Начальном летописании // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.225.

²⁷ Оболенский Д. Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С.306.

²⁸ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.24.

²⁹ Чекова И. Фольклорно-эпически парадигмы в повествовании о князе Олеге и основането на Киевска Рус в староруските летописи // Годишник на Софийския университет «Св.Климент Охридски»: Факултет по славянски филологии: Литературознание, 1994. – Т.87. – Кн.2. – С.78–79.

слівно збігається з початком опису легендарного походу Олега на Візантію³⁰. Сюжетна канва цього літописного сюжету символічно окреслює шлях набуття Володимиром віри і царственої влади. Візантійський Херсон (Корсунь) і його субститут – Царгород символізували витoki й оплот християнської віри, яку потрібно не смиренно прийняти від греків як дар, а відвоювати в нелегкій борні. Цю ідею давньоруські книжники розвинули в оповіді про довготривалу облогу міста, її труднощі та винахідливість Володимира, який, перетнувши труби, по яких до обложених корсунян надходила вода, змусив останніх відчинити брами. Заволодівши градом, Володимир із невгамовним войовничим запалом продовжує стукати у «грецькі двері»:

«Посла Володимеръ ко цареви Василью и Костентину глаголе сице се град ваю славныи взях слышу же се яко сестру имата девою да аще не не вдаста за ме створю граду вашему якоже и сему створих»³¹.

Воєнне щастя «варварського вождя» визначають трофеї нової віри, що дісталися йому разом із престижним призом – рукою «грецької царівни». Корсунський похід Володимира Святославича завершився одруженням київського володаря та хрещенням Русі. Це означало, що з ватажка «варварів» князь перетворився на респектабельного християнського володаря, а його країна стала повноправною державою в колі візантійської співдружності християнських народів. Церковна й культурна візантинізація східних слов'ян поклала початок довготривалому впливу Візантії на історію Східної Європи, що був відчутний не тільки за доби середньовіччя, але й раннього нового часу.

Процес відлучення слов'ян від «материнських грудей» Візантії, за образом висловом І.Шевченка, спливав повільніше, ніж в інших її культурних сателітів – для них змагатися з Візантією завжди означало наслідувати її³². Ось чому історична, а надто суспільно-політична думка східнослов'янських народів (російського й українського) вперто нав'язувалася знову ж таки до своїх візантійських джерел, незважаючи на те, що імперія загинула, а її столиця опинилася в руках завойовників. Візантійська держава продовжувала уявлятися джерелом «всякого благочестя і навчителькою законодавства та святості»³³.

У другій половині XV ст., після завоювання османами Балкан і падіння Константинополя, Велике князівство Московське залишилось останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії і покликали до життя ідею її духовної першості. Прагнучи забезпечити Москві значуще місце у світо-

³⁰ Корсунська експедиція мала місце 989 р. (див.: *Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-russian relation between 988–989 // Dumbarton Oaks Papers. – Washington, 1976. – Vol.30. – P.209–211; Idem. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // Harvard Ukrainian Studies, 1997. – Vol.XXI. – №3/4. – P.322–327; Понне А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Український історичний журнал. – 1990. – №6. – С.20–33), проте звітка про цю подію в літописі вміщена під 988 р.*

³¹ Лаврентьевская летопись. – Стб.109–110.

³² Шевченко І. Візантія і слов'яни // *Його ж. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* – Л., 2001. – С.17.

³³ Памятники древнерусского канонического права // *Русская историческая библиотека.* – Санкт-Петербург, 1908. – Т.6. – Прил. №5. – Стб.25–26.

вій історії та у світі «правдивої віри», тамтешні церковні й політичні ідеологи стверджували, що відтепер єдиною твердиною православної віри є «Руська земля – Новий Ізраїль», мовляв, Візантія рухнула, а

«наша российская земля, Божию милостию и молитвами Пречистыя Богородица и всех святых чудотворец, растет и младает и возвышается. Ей же, Христе милостивый, даждь расти и младаети и разширяться до скончания века»³⁴.

Пам'ять про походи київських князів на Візантію надихала книжників-історіографів Московського царства на створення циклу легенд, в яких умотивовувалася законність претензій його правителів на осяяну царгородською славою спадщину київських володарів. Так, «Сказання про князів владимирських» – пам'ятка першої третини XVI ст. – містить переказ про переможний похід київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха на Візантію, у результаті якого той отримав від імператора «царські» інсигнії:

«И от того времени князь велики Володимиръ Всеволодовичъ наречеса Манамах и царь великий великия Россия, и от того часа тѣм венцѣм царским, что присла велики царь греческии Константин Манамах, вѣнчаются вси великие князи Владимирския, егда ставятся на великое княжение русское, якоже и сие волный и самодержац царь великия Россия Василей Ивановичъ вторыйна – десять по кольну от великого князя Володимире Манамаха, а от великого князя Рюрика 25-е колено, и братья его Ивановичи и Андреевичи»³⁵.

Про походження цих регалій сповіщає також Никонівський літопис:

«Того же лета (6622/1114 – В.Р.) нача Владимир советовати с бояры своими, хотя ити на Царьград [...]. Тогда же бе во Царьграде царь Костянтин Манамах, а в то время имея брань с Пърсы и с Латынею; и посла царь Константин к великому князю Владимиру Неофита, митрополита Ефесскаго, и с ним два епископа Митилинска и Милитинска, и стратига Антиохийска, и августолия Александрийска, игемона Иерусалимска Еустафья, и посылает с ними к великому князю крест от животворящего древа, и снем от своеа главы венец царский, иже именуется Манамахова шапка, и крабицу сердоликову, из нея же Август, царь Римский веселяшеся, и чеши златыа и иные многие царские дары. И приде Неофит митрополит и с епископы к великому князю Владимиру, и нача молити от царя великого князя: “Просит царь от твоего благородия мира и любве, да церкви Божия без мятежа будут и все православме в покои пребудет, под сущею властью нашего царства и твоего великого самодръжавства Великия Руси, да нарицаешися отселе боговенчанный царь”. Венчан сим царским венцом рукою святейшего митрополита кир Неофита и с епископы, и от того времени князь велики Владимир Всеволодовичъ наречен Манамах

³⁴ Див.: Попов А. Изборник статей, внесённых в хронографы русской редакции. – Москва, 1869. – С.87.

³⁵ Сказание о князьях владимирских // Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 1895. – С.603.

и царь великия Русиа, и пребысть с царем Константином прочая времена в мире и любви; и оттоле тем царьским венцом венчаются вси великие князи Владимирские, егда ставятся на великое княжение»³⁶.

Царгородська спадщина київських князів стала особливо актуальною у зв'язку з підготовкою зведення у царську гідність Івана Грозного. 16 січня 1547 р. 16-річний великий князь Іван IV Васильович урочисто вінчався на царство. В основу церемонії було покладено «Чин поставлення» на Велике князівство Московське онука Івана III – Дмитра Івановича³⁷. Проте, «Чин вінчання» на царство Івана IV було розроблено більш детально. Для обґрунтування його права на це на підставі другої частини «Сказання про князів владимирських» було написано вступ³⁸. Новизною в ньому вирізнялася тільки назва («Поставление великих князей русских»), а далі майже дослівно переказувалася легенда про здобуття Володимиром Мономахом «царського вінця» та його вінчання³⁹.

За спостереженнями А.Хорошкевич, після вінчання Івана Грозного на царство топікою дипломатичного листування стали уявлення про те, що набуття ним царського титулу відповідало давній історичній традиції руських/київських правителів, через що він і йменується царем, подібно до Володимира Великого, «иже крестил Русскую землю», та Володимира Мономаха, який «на греческих царех дань имаху»⁴⁰. Згадки про знаменитих київських «предків» Івана – князів Ігоря й Олега, Святослава, його сина Володимира та Володимира Мономаха, які уславили себе переможними походами, часто зустрічаються в новгородському і московському літописанні, а також у посланні самого Грозного до А.Курбського 1564 р. Так, архієпископ Великого Новгороду і Пскова Пимен у складеному ним у січні 1563 р. посланні до Івана Грозного («Послание Пими́на архиепископа Великаго Новаграда къ благочестивому царю и великому князю Ивану Васильевичю божиею милостию государю всеа Руси самодержьцу под град Полтескъ, еже побарати храбрѣ противу безбожныя Литвы и прескверныхъ Лютор за имя господне и за святыя церкви и за богомъ порученную ему державу от всемоущия его десница Рускаго царствия»), вітаючи царя з перемогою, із поміж іншого зазначав:

«Ты же убо, о боговенчанныи царю, не яко наймник, но яко истинный пастырь подысиа православие от неверныхъ свободити и церкви разоренныя соградити и велелепиемъ образа Христова украсити их в первое достояние, а господь богъ укрепитъ ты и по-можетъ ты и все твое христолюбивое воинство да утвердитъ. [...]

³⁶ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. – 1965. – Т. IX. – С. 144.

³⁷ Див.: Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами: Чин поставления на великое княжество князя Димитрия Иоанновича, внука великого князя Иоанна III Васильевича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – 1883. – Кн. 1. – С. 32–38.

³⁸ Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С. 116.

³⁹ Див.: Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами: Поставление великих князей русских, откуда бѣ и како начаша ставитися на великое княжество святыми бармами и царским венцом в лето 6403 // ЧОИДР. – 1883. – Кн. 1. – С. 39–41.

⁴⁰ Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI в. – Москва, 2003. – С. 165.

Такоже бы и ныне тебе государю богъ подаровал, яко благочестивому и равноапостольному великому государю Константину, иже крестомъ честнымъ победы мучителя Максентия и многа исправления церквамъ божиимъ передав. Такоже и преже бывшим во времена своя прародителемъ твоимъ, великимъ княземъ, иже не точию обороняяху росиискую землю, но иныя страны приимаху под себе, их же глаголю Игоря и Святослава и Владимира, иже и на греческихъ царехъ дани имаху»⁴¹.

Особливо яскраво ця думка розвивалася в «Казанській історії», укладеній у часи правління Івана Грозного. Останній, як ідеться в її 49-й главі («Совет з бояры своими царя и великаго князя о Казани»),

«ревнуня прадедомъ своимъ, великому князю Светославу Игоревичю, како тои многажды греческую землю плени, столь далече ему суци отъ руския земля растоянием, и дани великия со Царяграда ималь со благородныхъ грекъ, победившихъ Трою предивную и прегордаго царя перского Скераска. Тои же велики князь Святославъ по Дунаю стоящихъ 80 городовъ болгарскихъ взя. Поревновавъ же сыну его во благочестии сиявшему, православному и великому князю Владимиру и державу свою русскую землю святымъ крещениемъ просветившему, како взя велики градъ Корсунь, и ины земля, многия языцы работаху ему, дани дающе, и надо всеми враги его рука бѣ высока. Велми же позавиде и Владимиру Манамаху, како же и тои подвижесе на греческаго царя Конъстянтътина Маномаха великимъ ополчениемъ ратнымъ»⁴².

Наслідком походу київського князя Володимира Всеволодовича стало отримання ним знайомих уже нам «царських дарів», надісланих до Києва візантійським імператором. «И сея ради вины великий князь Владимир, прадедъ мой, – стверджують укладачі «Казанської історії» вустами Івана Васильовича, – царь Манамах наречесе, от него же и мы прияхом цари нарицатися, венца ради и порфиры и скифетра Костянтина царя Манамаха»⁴³. На основі аналізу цього тексту М.Плюханова вмотивовує, що визначальною для нього була така думка:

«Попередні руські князі царювали й суть їхнього царювання полягала у взятті великих міст. У ряд таких перемог і в ряд давніх походів на Царгород мало стати взяття Казані. Отже, воцарінню передують походи князів на Казань, казанській перемозі передують походи князів на Царгород, що призвели до отримання царських знаків. Передісторія воцаріння міняється місцями з передісторією казанського взяття. Завдяки чому здобуття Казані набуває значення акта воцаріння»⁴⁴.

Чималу увагу постаті «боговінчаного царя» Володимира Мономаха приділяє складена на початку 1560-х рр. «Степенна книга». Цей київський князь, як стверджується в ній,

⁴¹ Лебедевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1965. – Т. XXIX. – С. 307.

⁴² История о Казанском царстве (Казанский летописец) // Там же. – Москва, 1903. – Т. XIX. – Стб. 99–100.

⁴³ Там же. – Стб. 100–101 (порівн.: Стб. 381–382).

⁴⁴ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С. 187.

«всюду прослы въ храбрости и победахъ, еже всемъ странамъ имени его трепетати, и во всех земляхъ изыде слухъ его. Его же ради мужества и греческаго царя Костянтина Манамаха дядиму и венець и крестъ Животворящаго Древа приємъ и порамъницу царскую и крайбіцу сердоличьную, изъ нея же весляшеся иногда Август, кесарь римскій, и чепъ златую аравійскаго злата и иные многия царские почести въ дарехъ пріять мужества ради своего и благочестия. И не просто рещи такому дарованию не от человек, но Божіим неизреченнымъ судьбамъ *претворяющее и преводяще славу греческаго царства на російскаго царя*. Венчан же бысть тогда в Кіеве темъ царскимъ венъцемъ во святей велицей соборней и апостольстей церкви отъ святейшаго Неофита, митрополита ефесскаго и отъ прочихъ святитель митулинскаго и милитійскаго, вкупе съ митрополитомъ пришедшихъ отъ Царяграда, и оттоле боговенчаннй царь нарицашася въ російскомъ царствіи»⁴⁵.

Віру у харизму київського князя, освяченого візантійськими інсигніями, було опрeдметнено винайденими в Москві знаками влади, що демонстрували своє «київське походження». Такою стала відома «корона» московських царів – так звана «шапка Мономаха». Виготовлена в 1330-х рр. для татарського хана, її наприкінці XVI ст., мовлячи словами Е.Кінана, «перейменовали чи перехрестили, додавши хреста, і виписали новий паспорт – підтасовану легенду, яка пов'язувала її з Константаном Мономахом»⁴⁶. Цей атрибут церемонії вінчання на царство московських володарів уперше згадано у чині поставлення на велике княжіння в 1498 р. Дмитрія Івановича, онука великого московського князя Івана III, включеного до літописного зводу 1518 р.⁴⁷ Ця пам'ятка в редакції, що посилювала «царську тему», ввійшла й до літописного зводу 1520 р.⁴⁸

Більш детально тема розвивається у хронографах. Наприклад, в одному з московських хронографічних списків міститься вказівка на те, що поход Володимира Мономаха на Царгород передували виправи київських князів більш раннього часу:

«Великий князь Владимир Всеволодович, нача советовати со князми своими и с бояры, хотя ийти на Царьград, глаголя: “Егда аз есмь юнейший прежь мене державствовавших и хоругви правящих скипетра великия Россия, яко той великий князь Олег ходил на Царьград и дань велику на вся воя своя взял и здровь возвратися [...] а мы есмы Божию милостию настолницы прародителей своих”».

Унаслідок завоювання Царгорода – символічно заповідженої Володимирові його попередниками на київському престолі місії, він став «отселе боговенчаннй царь великия Россия»⁴⁹.

⁴⁵ Книга Степенная царского родословия, часть первая // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. XXI, первая половина. – С. 188.

⁴⁶ Кінан Е. Російські історичні міти. – К., 2003. – С. 19. Ширше див.: Жилина Н.В. Шапка Мономаха: историко-культурное и технологическое исследование. – Москва, 2001.

⁴⁷ Синицина Н.В. О происхождении понятия «шапка Мономаха» (к вопросу о концепциях римско-византийского преемства в русской общественной мысли XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С. 189–196.

⁴⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – С. 144.

⁴⁹ Попов А. Изборник статей, внесённых в хронографы русской редакции. – С. 21–23.

Про глибоке вкорінення й розвиток цих уявлень свідчило оздоблення модельного царського місця. Так званий «Мономахів трон» був установлений у вересні 1551 р. в Успенському соборі Московського Кремля для першого російського царя Івана Грозного. Цю кубоподібну споруду прикрашали чотири барельєфні панно, монументальні композиції на яких відтворюють епізоди виправи Володимира Мономаха проти Візантії, його перемогу у Фракії над військами візантійського імператора Константина Мономаха та передачу останнім (дарма, що він помер за 58 років до сходження Володимира Всеволодовича на київський престол) київському князеві царських регалій. На лівих дверях цієї споруди було вирізьблено напис:

«В лето 6496, а от великаго и блаженнаго князя Володимира четвертое колѣно правнука его, князь великий Владимиръ Всеволодовичъ Манамахъ, той убо царь и Манамахъ прозвася от таковыя вины. Егда на великомъ княженнии седе в Киеве, совет творяше съ князьями своими, и боляры и вельможами, глаголя: “Егда азъ есмь юнеишии прежде мене державствовавшихъ и хоруби правящихъ скипетра велика Росия, яко же великий князь Олегъ ходил и взялъ съ Цариграда велию дань на вся воя своя, и здравъ възратися восвоаси, и потомъ князь великий Всеславъ Игоревичъ ходилъ и взялъ на Константине граде тяжчаишую дань, а мы есмы Божию милостию настолници прародителии своих и отца моего великаго князя всеволода Ярославича и наследниции той же чести от Бога сподоблени. Нынѣ убо съвета ишу о васъ, моя полаты князеи, и боляръ, и воеводъ, и всего над вами христолюбиваго воинства. Да превознесетя имя святыхъ и живоначальныхъ Троицы ваша храбрости могуществомъ Божию волею с нанашимъ повелениемъ”. Отвещаста же великому князю Владимиру Всеволодичю князи, и боляре, и воеводы его, реша: “Сердце царевое в руке Божиини, яко же писано есть, а мы есмы в твоеи воли, господаря нашего по Бозѣ”. Великий князь Владимиръ собирает воеводы благоискусныя и многоразумныя и поставляет чиновачяльники над различными воинствы – тысящники, и сотники, и пятидесятники над различными борения, и съвокупи многиа тысящя воинства, и отпусти их Фракию Царяграда области, и пленища ихъ довольно, и возвратишя съ многымъ богатствомъ во мнозе здравии восвоаси»⁵⁰.

У своїх стосунках із Московією грецькі ієрархи також не могли обійтися без звернення до візантійської спадщини. Не заперечуючи право Москви на присвоєння нею колишнього титулу Царгорода – «Новий Єрусалим», вони тим часом твердо трималися думки про те, що Константинополь – «Старий Єрусалим» – не втратив своєї святості. Так само й московські книжники-історіографи були певні, що Царгород не загинув безповоротно. Оплакуючи падіння Константинополя, укладачі «Хронографа» 1512 р. стверджували, що там усе ще жевріє вогнище християнського благочестя і висловлювали сподівання на прийдешнє оновлення Царгорода⁵¹.

⁵⁰ Соколова *И.М.* Мономахов трон: Царское место Успенского собора Московского Кремля. – Москва, 2001. – С.61–63, 65–66.

⁵¹ Русский хронограф // ПСРЛ. – Т. XXII. – Ч. 1: Хронограф редакции 1512 г. – С. 460.

Щедро осипаючи московських правителів імператорськими й біблійними титулами, грецькі ієрархи вкладали у ці лестощі сподівання на визволення з турецького ярма. Поширювані ними «пророцтва» про визволення Царгорода «північним православним володарем» знаходили відгомін у московській літературі. Так, вельми популярною стала «Історія про взяття Царгорода» Нестора Іскандера, що містила віщування про майбутнє оновлення Царгорода: «Русский родъ съ прежеоздательными всего измаилтя победѣтъ и Седмохолмаго приимутъ съ прежезаконми его и в немъ вцарятся»⁵².

У XVII ст. Москва почала все більше цікавитися долею східного православ'я та святинь Царгорода. Зокрема, цар Олексій Михайлович виявляв великий інтерес до напучувань православних ієрархів Сходу, які закликали його стати на захист усіх православних народів і відвоювати «свою спадщину» – Константинополь⁵³. Відтоді ідея «звільнення» Царгорода дедалі більше оволодівала помислами російських книжників, проникла у фольклор і, зрештою, стала визначальним чинником державної політики Росії:

«Прагнення звільнити Царгород перетворилося поступово на національну “нав'язливу ідею”, що виринала на поверхню в епохи криз і катастроф. Смысл та характер цієї ідеї неможливо збагнути, якщо не згадати про глибинну міфопоетичну потребу мати Царгород живим і вільним, щоби, оволодівши ним, оволодіти істинною царственістю та набути державно-історичного благополуччя»⁵⁴.

Наприкінці XVII ст. країнами Європи ширився поголос, буцімто московський цар Петро I запевнив англійського короля, що 1700-й рік він зустрічатиме у соборі Св.Софії в Константинополі⁵⁵. Згодом тема завоювання росіянами Стамбула набула свого, сказати б, літературного оформлення у так званому «Заповіті Петра Великого»⁵⁶. Одним із засадничих пунктів цього вправно сфабрикованого «документа» був заклик якомога ближче просуватися до Константинополя та Індії, мовляв, той, хто володітиме ними, пануватиме в усьому світі.

Утім, у правлячих колах Росії XVIII ст. справді виникали плани завоювання Константинополя. Вони актуалізувалися за правління Анни Іоанівни під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. та, особливо, за Катерини II, яка

⁵² Там же. Порівн.: «Повесть о Царьграде», чтение акад. И.И.Срезневского // Учёные записки Второго отделения Академии наук. – Кн1. – Санкт-Петербург, 1854. – С.132–133; Повесть о Царьграде (его основании и взятии турками в 1453 г.) Нестора Искандера: Сообщил архимандрит Леонид. – Санкт-Петербург, 1884.

⁵³ Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2000. – С.445.

⁵⁴ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С.175.

⁵⁵ Шевченко І. Візантія і слов'яни. – С.113.

⁵⁶ Інспірований Наполеоном із метою антиросійської пропаганди напередодні війни 1812 р. «заповіт» уперше було оприлюднено чиновником французького міністерства закордонних справ Ш.-Л.Лезюром у виданій того ж року в Парижі його книзі «Про розвиток російської держави від заснування до початку XIX ст.» («Des progress de la puissance russe deouis son origine jusqu'au commencement du XIX siecle»). У цьому документі, який, за твердженням Ш.-Л.Лезюра, зберігався в особистому архіві російських царів, було викладено таємні експансіоністські плани Росії, зокрема вигнання турків з Європи і захоплення Константинополя (див.: Данилова Е.Н. «Завещание» Петра Великого // Проблемы методологии и источниковедения истории внешней политики России. – Москва, 1986. – С.213–279; Мезин С.А. «Завещание Петра Великого»: исторические мифы и российская реальность // Российская история. – 2010. – №5. – С.18–27).

Ілюстр.2
Собор Св.Софії, сучасний вигляд
(Стамбул, фото В.Рички й О.Толочка)

планувала наново заснувати Грецьку імперію, що нею мав правити з Царгорода її онук, відповідно хрещений Константином⁵⁷. У Царському Селі, неподалік від свого палацу, імператриця наказала звести місто з промовистою назвою Константингород. Його окрасою стала церква Софії Премудрості, де зберігалися православні візантійські святині – частина Живодайного Хреста, вивезена з острова Родос чудотворна ікона Пресвятої Богородиці та десниця Іоанна Хрестителя⁵⁸.

Манлива примара Царгорода пронизувала суспільно-політичну думку Росії XIX – початку XX ст. На переконання багатьох тодішніх мислителів, учених і літераторів, заволодіння цим містом – «велика місія» Росії. До цього закликав, наприклад, Ф.Тютчев:

«Вставай же, Русь!
Уж близок час!
Вставай, христовой службы ради!

⁵⁷ Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология последней трети XVIII – первой трети XIX вв. – Москва, 2004. – С.34–36.

⁵⁸ Полное собрание исторических сведений о всех в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России: Составлено из достоверных источников Александром Ратшиным. – Москва, 1852. – С.489.

Уж не пора ль, перекрестясь,
Ударить в колокол в Царьграде?»

Константинополь у візії поета й дипломата був такою ж столицею Росії, як Москва і Санкт-Петербург: «Москва и Град Петров, и Константинов Град – вот царства Русского заветные столицы!»⁵⁹.

Відомий російський письменник Ф.Достоевський у червні 1876 р. стверджував:

«Константинополь – чи то рано, чи пізно, має бути нашим [...] в ім'я чого ж, в ім'я якого *морального* права могла б Росія шукати Константинополь? Спираючись на які вищі цілі могла б вимагати його від Європи? А ось саме – як очільниця православ'я, як покровителька й охоронниця його, – роль, визначена їй ще від Івана III, котрий на знак її поставив царгородського двоголового орла вище за давній герб Росії, яка, проте, означилася вже безсумнівно лише після Петра Великого, коли Росія почула у собі силу виконати своє призначення, а фактично вже й стала справжньою та єдиною покровителькою православ'я і народів, що його сповідують»⁶⁰.

Філософ М.Данилевський виступав за об'єднання всіх православних слов'ян у Всеслов'янську федерацію на чолі з Росією та зі столицею у Константинополі. У своїх публіцистичних статтях, опублікованих у листопаді 1877 р. в «Русском мире», він, зокрема, доводив:

«Константинополь має бути містом, спільним для всього православного та слов'янського світу, центром Східнохристиянського союзу. У цій іпостасі він, отже, належатиме й Росії, найпершому члену цього союзу, проте не буде включений у безпосередній склад її державного тіла»⁶¹.

Полемізуючи на сторінках свого «Щоденника» з М.Данилевським, Ф.Достоевський заперечив думку останнього про те, що Константинополь повинен стати загальним надбанням православних слов'ян:

«Як може Росія брати участь у володінні Константинополем на *рівних* підставах зі слов'янами, якщо Росія їм нерівна у всіх розуміннях – і кожному народцеві окремо й усім їм разом узятим? [...] Константинополь має бути *нашим*, завойованим *нами*, росіянами, у турок та залишатися *нашим* навіки вічні. Одним нам він повинен належати, а ми, звісно, володіючи ним, можемо допустити в нього й усіх слов'ян, і кого схочемо ще понад те, на найширших підставах, але це вже буде не федеративне володіння спільно зі слов'янами містом»⁶².

⁵⁹ Тютчев Ф. Лирика. – Москва, 1965. – Т.1. – С.118.

⁶⁰ Достоевский Ф.М. Дневник писателя 1876 г. // *Его же*. Полное собрание сочинений: В 30 т. – Ленинград, 1981. – Т.ХХІІІ. – С.48–49.

⁶¹ Данилевский Н.Я. Константинополь // *Его же*. Горе победителям: Политические статьи. – Москва, 1998. – С.112.

⁶² Достоевский Ф.М. Дневник писателя за 1877 год. («Константинополь должен быть наш» – возможно ли это?) // *Его же*. Полное собрание сочинений. – Т.ХХVІ. – Ленинград, 1984. – С.83.

Натомість В.Соловйов заявляв про своє неприйняття «деспотичної», «напівазіатської Візантії». На його думку, через роз'єднання з Європою, вплив монголів і візантинізму в Московській державі склався духовний та життєвий лад, який аж ніяк не можна назвати істинно християнським. Цей лад мав релігійну основу, проте вся релігія зводилася тут тільки до правдивості та обрядового благочестя, що не накладали жодних моральних зобов'язань. За візантійським розумінням, засвоєним Москвою, від більшості людей, від цього християнського суспільства не було потрібно нічого, крім такої віри⁶³. Засуджуючи настрої деяких своїх сучасників, котрі вважали істинною метою російської національної політики завоювання Константинополя, В.Соловйов задавався питанням:

«Із чим, в ім'я чого можемо ми вступити в Константинополь? Що можемо ми принести туди, окрім язичницької ідеї абсолютної держави, принципів цезарепапізму, запозичених нами від греків і які вже згубили Візантію? Ні! Не цій Росії, якою ми бачимо її тепер, Росії, що зрадила кращі свої спогади, роки Володимира та Петра Великого, Росії, охопленій сліпим націоналізмом і непогамовним обскурантизмом, не їй оволодіти колись Другим Римом та покласти край фатальному східному питанню. Якщо через наші помилки це питання не може бути розв'язане до більшої нашої слави, воно буде вирішене до більшого нашого приниження»⁶⁴.

В українській публіцистиці і суспільно-політичній думці кінця ХІХ–ХХ ст. також звучали візантійські мотиви. Обговорювалися, зокрема, наслідки цивілізаційного впливу Візантії на долю Русі-України. На відміну від українських православних авторів ХVІІ ст., які, демонструючи у своїх творах вірність візантійським джерелам віри, знаходили у царгородській спадщині київських князів певну престижність своїх першовитоків, поняття «Сходу», тобто Візантії, на зламі ХІХ–ХХ ст. набуло в очах українців негативного забарвлення. Так, на думку історика С.Томашівського, вибір київського князя Володимира став трагічною, епохальною помилкою, адже через прийняття християнства за східним обрядом Русь прирєкла себе на духовний застій і безплідність та відітнула собі шлях до того, щоби стати повноправним членом європейської спільноти⁶⁵.

Полемізуючи з подібними цивілізаційними схемами, І.Лисяк-Рудницький натомість стверджував:

«Пересадження багатой грецько-візантійської культури [...] на сприятливий ґрунт молодой слов'янської країни дало спонуку до швидкого культурного розквіту Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи. Правда, візантійство, незважаючи на весь свій блиск і вишуканість, на довшу мету зраджувало деякі разючі

⁶³ Соловьёв В.С. Собрание сочинений. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1908–1911. – С.164.

⁶⁴ Соловьёв В.С. Русская идея // *Его же*. Сочинения в двух томах. – Т.2. – Москва, 1989. – С.226–227. Порівн.: *Его же*. Византизм и Россия // Там же. – С.577.

⁶⁵ Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні // *Записки Чину св.Василія Великого*. – Жовква, 1932. – Т.IV. – Вип.1/2. – С.119.

прояви кволості. Воно було радше статичним, і йому бракувало того надзвичайного динамізму й творчої сили, що їх латинське християнство розгорнуло після 1000 р., у романську й готичну епохи».

Русь, хоч і перебувала у церковній залежності від Царгорода, проте аж ніяк не була духовно ізольованою та вороже налаштованою супроти латинського Заходу. Вона, на думку історика, «поєднувала переважно східну, греко-візантійську релігійну й культурну традицію, з переважно західною суспільною та політичною структурою [...], *політичний візантинізм* залишився цілком чужий Київській Русі»⁶⁶.

Візантинізм, на думку Є.Маланюка, «містив у собі яди, притаманні кожній пізній, секундарній і епігонізуючій культурі: там уже затиралося національне обличчя культури і денатурувався її дух. Візантинізм був, сказати б, “інтернаціональний” з усіма прикрими наслідками цієї властивості»⁶⁷. Оця інтернаціональність візантійської культури буцімто й перешкоджала пориванню України до усамостійнення та її єднанню з Європою.

На відміну від російських слов'янофілів, які вбачали у візантинізмі не мертвий вантаж минулого, а живе сьогодення й майбутнє⁶⁸, новочасні українські мислителі знехтували візантійською спадщиною, адже не хотіли бути «Сходом» – частиною візантинізованої Росії.

⁶⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.7–8.

⁶⁷ *Маланюк Є.* Нариси історії нашої культури // *Його ж.* Книга спостережень. – К., 1995. – С.105.

⁶⁸ Див., напр.: *Леонтьев К.* Візантизм и славянство // В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией. – Москва, 1997. – С.303.

Ascertained in the article the historical importance of marches to Byzantine Empire that were headed by Kyivan princes. Under the walls of Tsarhorod they covered themselves with the everlasting “Greek Glory”. The author retraces the comprehension of this inheritance on the refractions of historical memory of next generations, its influence on the formation of cultural-political identities of the nations of Eastern Slavs and choice of the ways of their civilized evolution.

